
Reflexen

T.T.J. Pleizier

Tijd voor een balans?

In deze rubriek is het afgelopen jaar al diverse keren aandacht gevraagd voor de COVID-19-pandemie. Oud-voorzitter van de redactie, Jan Hoek, beet het spits af (juni 2020). Hij stelde de theologische vraag aan de orde hoe de crisis geduid moet worden vanuit het christelijk geloof aan de hand van een oude preek van J.J. van Oosterzee. In september belichtte Maarten Kater de pandemie vanuit onze obsessie om controle over het hele leven te willen hebben en hij vroeg zich met N.T. Wright af wat ons lichaam ertoe doet in de eredienst, nu we niet fysiek samen kunnen komen. Het gesprek met Wright werd vervolgd door redactielid Theo van Spanje met een pleidooi voor de noodzaak tot hermeneutische zorgvuldigheid, waarbij hij de theologische duidingen van de pandemie door Tom Wright en John Piper besprak (december 2020). De pandemie zorgde ook voor een spanningsvolle relatie tussen kerk en samenleving. Zo gaat Dolf te Velde in op 'Staphorst' en legt daar een aantal internationale perspectieven en theologische overwegingen naast. Wellicht zullen in latere nummers nieuwe aspecten belicht worden. De afgelopen twee jaargangen geven daarmee een aardig tijdsbeeld.

Wanneer is het tijd om de balans op te maken? Het laatste is er nog niet over geschreven. Deze Reflexen bieden in elk geval mij persoonlijk de gelegenheid een soort balans op te maken. Daarmee krijgt het geheel een wat persoonlijke inkleuring vanuit vier verschillende rollen waarin ik mij afwisselend bevind: als kerkganger, als voorganger, als docent in de opleiding van predikanten en als onderzoeker.

Drie thema's laat ik liggen. Ik stip ze hier aan, omdat ze voor nadere theologische doordinking van belang zijn: (1) de COVID-19-pandemie heeft een nieuw gesprek binnen de gereformeerde gezindte opgeroepen over vaccinatie. Het is duidelijk dat de medische vooruitgang - bijvoorbeeld de samenstelling van vaccins en de werking ervan - de argumentatie voor preventieve geneeskunde sterk nuanceert. SGP-senator Diederik van Dijk sprak over authenticiteit: een gewetensbezwaar tegen vaccineren geldt alleen vanuit

oprecht geloof, niet als groepskenmerk; (2) opmerkelijk is de vatbaarheid onder (orthodoxe) christenen voor complottheorieën. Misschien dat de flyer van Jaap Dieleman een extreme uitschieter is, maar er is het afgelopen jaar voldoende voorbijgekomen dat aan het denken zet over het vertrouwen in experts, de waardering voor rationaliteit en de dunne lijn tussen wat mag gelden als kennis en wat niet meer is dan onbewezen - en nogal eens kwalijke - suggestie; (3) de kerk is één van de spelers op het maatschappelijke veld, maar de positionering en het omgaan daarmee vragen veel wijsheid. Juridische ruimte en maatschappelijke acceptatie gaan niet hand-in-hand; en het bepaalde het afgelopen jaar de verschillende afwegingen die kerken en christenen maakten. Nu is doen wat mag nog niet altijd missionair verstandig, al kan het zomaar zijn dat de kerk met een beroep op solidariteit haar eigen stem en *raison d'être* op het spel zet.

Zoals gezegd, stip ik het hier slechts aan. De COVID-19-pandemie heeft voor kerk en theologie een aantal belangrijke waarden voor het voetlicht gebracht die om verdere doordinking vragen. Als ik persoonlijk de balans opmaak, gaat het vooral om de kerkdienst, het pastoraat en het gemeentezijn.

Online avondmaal vieren, kan dat?

Ik begin bij mijn rol als voorganger: een paar weken geleden ging ik voor in een avondmaalviering in de Martinikerk; als 'invaller', want onze wijkpredikant moest vanwege een overlijden in de kring van de familie op het laatste moment afzeggen. Het was lang geleden dat er in de gemeente avondmaal gevierd was; uiteraard vanwege de Coronatijd. En het roept toch een beetje de vraag op: hoe lang kan een christen zonder?

Een jaar na het begin van de pandemie klinkt deze vraag toch anders dan toen tijdens de lijdenstijd 2020 de kerkdiensten *on-hold* gingen en in de week voor Pasen in kerkelijk Nederland de vraag rondging: hoe leven we toe naar Pasen zonder samen te kunnen komen rond brood en wijn?

In een opinieartikel in dagblad *Trouw* 26 maart 2020 riepen PThU-collega's Marcel Barnard en Mirella Klomp (beiden liturgiewetenschapper) op om het probleem niet op te lossen, maar om het in de pijn uit te houden en dus voorlopig geen avondmaal te vieren. Een vergelijkbare positie werd ingenomen door Edward van 't Slot (PThU) en Arnold Huijgen (TUA) in een opiniestuk dat verscheen in het *Nederlands Dagblad*. De consensus was: wacht met het vieren van het avondmaal. De argumenten waren onder meer ritueel van aard (er is een fundamentele breuk in de materialiteit, er is namelijk geen sprake van uitdelen van hetzelfde brood), ethisch (vasten uit solidariteit met de samenleving die lijdt onder de pandemie), en ecclesiologisch

(avondmaal vraagt om een samenkomen van het lichaam van Christus). Dat er zo eenduidig werd gesproken was misschien ook ingegeven door de toch wat plotselinge ruimte die de Protestantse Kerk creëerde om de viering van het avondmaal digitaal mogelijk te maken. Waar normaliter synodes veel tijd nodig hebben om gangbare sacramentele praktijken te bespreken en te overwegen, ook in het licht van oecumenische overwegingen, leek ineens alles fluïde te worden. Een ervaring die overigens overal werd opgedaan: er zouden diverse commissies zijn ingesteld over de vraag of integrale videostreaming van kerkdiensten wenselijk is en na ongetwijfeld ettelijke vergaderingen zou geconcludeerd zijn om dit toch maar niet te doen. Hetzelfde geldt voor het (hoger) onderwijs en het online lesgeven. Maar nu moest het; en het bleek te kunnen.

Toch is het na een jaar de vraag of het antwoord dat toen door theologen vrij breed gegeven werd, dezelfde overtuigingskracht heeft. Zonder van inhoudelijke positie te wijzigen krijgt de reflectie na een jaar ook een andere nuance: het oordeel hangt nauw samen met de eigen normatieve en liturgische positionering, zo geven Barnard en Klomp aan, in een recent artikel dat zij samen met Maarten Wisse (dogmatiek PThU) schreven in een recent uitgekomen themanummer over deze materie in het *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*.¹ De weging van de argumenten kan wat verschillend uitvallen in een zwingliaanse of een lutheraanse positionering, om maar twee voorbeelden te noemen.

Terug naar de wijkgemeente Martinikerk, op de zondag in februari, toen de kerkenraad na lang beraad besloten had om het avondmaal te vieren, fysiek met hen die meewerkten aan de dienst (musici, technici en ambtsdragers) en virtueel met de gemeente die thuis meevierde. Er was vooraf pastoraal aandacht gegeven aan hen die alleen zijn om hen te stimuleren om elkaar op te zoeken, zodat er in tweetallen thuis gevierd kon worden. Er waren praktische aanwijzingen gegeven over het klaarzetten van brood en wijn in de thuissituatie, met bijzondere aandacht voor gezinnen met kinderen.

In mijn eigen pastorale ervaring was er een precedent. Ik herinner me nog goed, ik was nog (leer)vicaris, hoe ik met mijn mentor op bezoek was bij een gemeentelid in de week voorafgaand aan de viering van het avondmaal. Een alleenstaande vrouw die vanwege de nodige lichamelijke en psychische problematiek al jaren niet meer in de kerk kwam. Zij luisterde trouw elke zondag twee keer de diensten - van gelivestreamde kerkdiensten met beeld

1 “Do this in Remembrance of Me Online? Irenic and Elenctic Normativity in Liturgical Studies”, online te vinden op <https://ugp.rug.nl/jvlo/article/view/37370>.

was nog geen sprake. En als het avondmaal was, was het een plechtig moment in haar woonkamer waar zij tegelijk met de gemeente, na het uitspreken van de instellingswoorden, brood en wijn tot zich nam. Ongetwijfeld zullen er meer predikanten zijn met gemeenteleden die vanwege bijzondere pastorale omstandigheden thuis meedoen met de viering van het sacrament. Een beetje buiten de liturgische en ecclesiologische orde; en daarom misschien pastoraal in orde?

Daarmee is wel een belangrijke pastorale overweging genoemd, die wonderlijk genoeg in de argumentatie ‘tegen’ het massaal thuis online meevieren van het avondmaal niet of nauwelijks een rol heeft gespeeld. In de viering van het avondmaal bindt Christus zijn gemeente samen en wordt het geloof versterkt. Enerzijds is er de terechte waarschuwing van de liturgiewetenschap dat door zelf brood en wijn klaar te zetten en thuis te gebruiken het risico bestaat dat de grens van het sacrale wordt overschreden: het wordt te menselijk gemaakt. Hier klinkt een krachtige waarschuwing: neem het sacrament niet in eigen hand, daar is het mysterie van Gods aanwezigheid te groot voor. Anderzijds zijn er de niet mis te verstane woorden uit het gereformeerde belijden waarbij we ook niet zomaar kunnen denken dat we het sacrament niet nodig hebben. Tegenover grensoverschrijding staat de waarschuwing uit de Catechismus van Genève om de genade niet af te wijzen en de Geest niet uit te doven (vraag 315). In de gereformeerde traditie is het ‘in geloof ontvangen’ van het sacrament het ijkpunt voor de viering van het avondmaal.

Daar zit ook een theologische kwetsbaarheid: want de *receptie*, het in geloof ontvangen van de zichtbare tekens van de belofte, wordt daarmee integraal deel van de ware viering van het avondmaal. En dan zal ook de *werking* van het sacrament mede in overweging genomen moeten worden, ‘om ons geloof te voeden en te onderhouden’ (NGB art. 33). Voor een onlineviering betekent dit dat ook de werking op het geloof van de gemeente mee moet doen in de overwegingen. Waar kerk-zijn alleen nog maar online kan, kijkt iedereen naar een scherm, maar het tegelijk eten van brood en drinken van wijn creëert een eigen lichamelijke en zintuigelijke participatie, ook al is er geen fysiek bij-een zijn. Ondanks dat online vieren van het sacrament grote indruk kan maken en de gemeenschap op een andere manier samenbindt dan alleen door samen naar hetzelfde beeld op een scherm te kijken, blijft staan dat het een gemankeerde vorm is. Maar geldt hier ook niet: een gemankeerde vorm kan wel pastoraal adequaat zijn. De Herder verzamelt zijn schapen om hen te voeden, juist als zij geen kudde kunnen vormen; het pastorale is ook theologisch.

Dat de gemeente niet fysiek kan samenkomen maakt juist rond het avond-

maal een aantal fundamentele theologische posities helder. Het zou ook niet vreemd zijn als de oude calvijnsse en lutherse tegenstellingen opnieuw zichtbaar worden, met als ene uiterste een oprekken van de geestelijke presentie van Christus tot in het virtuele en als andere uiterste het beperken van de werking van het sacrament tot de fysieke locatie waar voorganger en kerkgangers lichamenlijk bijeen zijn.

Ik ben hier vooral ingegaan op de viering van het avondmaal. Maar een jaar coronapandemie heeft natuurlijk ook voor de dooppraktijk het nodige betekend. Van de door de Protestantse Kerk geïntroduceerde ‘doopschelp’ die iets weghad van de oude collectezak met lange steel, tot predikanten en kerkenraden van grotere gemeenten die een klein ‘stuwmeer’ van jonge doepelingen hebben. Ondanks veel geduld van ouders en creativiteit van kerkenraden, realiseren we ons dankzij de pandemie nog sterker hoe de sacramenten ons bepalen bij de fysieke en lichamelijke dimensies van het geloof.

En het Woord dan?

De overwegingen rond het sacrament zouden bijna preek, gebed en zang naar de achtergrond schuiven. Over het zingen is veel te doen geweest. Op het moment van schrijven is het weer toegestaan om met vier zangers de lofzang gaande te houden. Daar zou meer over te schrijven zijn, maar ik wil nog even stilstaan bij een vanzelfsprekendheid waar ik nauwelijks over gelezen of gehoord heb in de achterliggende maanden: wat betekent de streaming van kerkdiensten voor de prediking als *viva vox Dei*, en in het vervolg daarvan het gebed en de zegen?

Hier kom ik bij mijzelf als ‘digitaal kerkganger’. Eén van onze kinderen vroeg thuis op de bank, terwijl we een onlinekerkdienst meemaakten: geldt de zegen nu ook voor ons, als de dominee dat in de kerk uitspreekt? Dat is natuurlijk een belangrijke theologische vraag. Laten we daar eens op doordenken: wat betekent het wanneer je een opgenomen zegen in de herhaling kunt kijken? Wat gebeurt er wanneer je een preek nog een keer beluistert? Of zelf kiest welke preek je nog een keer hoort? Het zou zomaar kunnen dat daar, om met de liturgen te spreken, ook een aspect van ‘human mastery’ in zit. Woord, gebed en zegen kunnen wij naar onze hand zetten. De onlinewerkelijkheid vraagt om geestelijk onderscheidingsvermogen, een geestelijke houding waarbij het Woord van God werkelijk van de andere kant komt. Een houding die overigens net zo aan de orde is als het gaat om het lezen van preken en het beluisteren van oude opnamen.

Ondertussen zijn we dankbaar voor de techniek. De mogelijkheden zijn bijna ongekend en veel gemeenten hebben nieuwe stappen gezet: elektronisch collecteren via speciaal daarvoor ontworpen apps; beeldregie bij kerkdiensten

met projectie van teksten en liederen; investeringen in videoapparatuur en de opkomst van een nieuw soort vrijwilliger in de kerk: de audiovisueel technicus. Het is niet de vraag of dit zal blijven, maar meer: hoe zal dit de toekomst van het kerk-zijn mede bepalen?

Onderzoek naar “kerk en corona”

Het kerkelijk gezegde luidt: mensen gaan voor gebouwen; zo gaan mensen ook voor techniek. Zullen digitale vormen van kerk-zijn blijven bestaan post-corona? Die vraag is secundair ten opzichte van de vraag hoe het de gemeente vergaat: hoe staat het met de mensen? Wie weet zich (nog) verbonden? Wat doet de pandemie met de verbinding die mensen ervaren met de gemeente? Vaak is het afgelopen jaar de vraag gesteld of de pandemie een versterkend effect zal hebben op de secularisatie. Dat laatste dan vooral opgevat als verminderde kerkelijke betrokkenheid en verdere afname van de kerkgang. Het zal in vele consistories uitgesproken zijn en tijdens (digitale) kerkenraadsvergaderingen benoemd zijn: wie raken we kwijt? Zijn ze er nog, onze gemeenteleden?

Dat zal de toekomst uitwijzen, maar een groot onderzoek onder christenen in Nederland, uitgevoerd door de Evangelische Omroep en het *Nederlands Dagblad*, in samenwerking met de Protestantse Theologische Universiteit, geeft wel een eerste indruk. Met de onderzoeker bij de EO heb ik meegedacht in het opzetten van de vragenlijst: hoe spreken gemeenteleden zelf over hun betrokkenheid en zien ze die af- of toenemen? Wordt het geloof in huizen intenser beleefd nu de kerkdiensten niet meer fysiek worden bezocht? Ik was daarbij in het bijzonder geïnteresseerd in de rol die pastoraat heeft gespeeld.

Op de speciale website van de Evangelische Omroep is voldoende over het onderzoek te vinden² en het *Nederlands Dagblad* heeft er uitgebreid over bericht. De resultaten hoeven hier niet allemaal te worden uitgewerkt. Nu suggereren cijfers altijd een zekere ‘hardheid’, maar het verhaal achter de cijfers heeft altijd meer kanten. Als het radioprogramma ‘Dit is de Dag’ bericht dat 1 op de 5 christenen na de pandemie niet of minder naar de kerk gaat, dan zou je zomaar kunnen denken dat er dus een fors seculariserend effect is van 16-20%. Voor het *Reformatorisch Dagblad* is het glas toch vooral halfvol: ‘Veruit de meeste kerkgangers, 84 procent, blijven tijdens de crisis geregeld een dienst volgen.’ Zelf was ik ook vooral (positief) verrast: het blijft opmerkelijk dat gemeenteleden de weg naar de livestreams goed weten

2 <https://www.eo.nl/thema/samen-geloven/kerk-en-corona>.

te vinden en dat het overgrote merendeel ook trouw blijft aan de eigen gemeente. Als het zo is, zoals gedragswetenschappers weleens hebben berekend, dat het een paar maanden duurt om nieuw gedrag aan te leren en te internaliseren, dan mogen kerken ook vaststellen dat het is gelukt om bij een fundamentele wijzigingen in kerkgang, van fysiek naar online, de betrokken leden vast te houden.

Toch moeten daar natuurlijk ook een paar kanttekeningen bij worden gemaakt. Wat mensen straks daadwerkelijk gaan doen, weet je bij dit soort onderzoek niet. Hoe gaat de ervaring van de onlinekerkdienst als straks de 'normale' kerkgang hervat kan worden? Ik denk hier aan twee aspecten. Online geeft vrijheid: je kunt ook een uur later de kerkdienst meebeleven, of zelfs later in de week; en in je huis kun je zelf bepalen waar en hoe je zit. De kerkdienst heeft onmiskenbaar trekken gekregen van andere media, waarbij we grotendeels zelf 'aan de knoppen' kunnen zitten. Online geeft ook interactie: veel makkelijker is het om tijdens de dienst even wat uit te wisselen, een vraag te stellen, hardop te reageren. Dat heeft ook iets moois: je kunt veel directer reageren. Iets dat overigens in andere liturgische tradities, neem bijvoorbeeld de Afro-Amerikaanse vormen van kerk-zijn, veel gebruikelijker is: de gemeente die 'amen' zegt, of de prediker hardop aanspoort.

Een tweede kanttekening betreft de 16-20% die aangeeft toch veel minder te verwachten van een regelmatige kerkgang na de pandemie of die nu al zegt te zijn afgehaakt. Dat is geen gering aantal. Opvallend signaal hierbij is dat vooral de groep jongeren in de leeftijd van 18-35 jaar dit aangeeft. Dan hebben we het sociologisch gezien om de toekomst van de kerk. Deze groep heeft minder de binding van een gezin, waardoor je elkaar aanspoort om de zondag te blijven vieren met de kerkdienst en voelt daardoor ook minder het belang om gestalte te geven aan geloofsopvoeding aan (jonge) kinderen. Bovendien zal voor deze groep kerkleden het gevoel dat de kerkdienst een soort 'Netflix' geworden is, het sterkste zijn. Kerk is één van de vele vormen van digitaal aanbod waar je bewust voor moet kiezen. Je moet sterk in je gelovige schoenen staan om het elke keer weer (alleen) op te brengen. Als kerkgang de oefening in het geestelijk leven is en zorgt voor een vast patroon waarin het geloof een soort bedding vindt, dan zet de coronapandemie dat voor kerkgangers flink op z'n kop. Het zou kerken aan het denken moeten zetten. Wanneer de kerken weer helemaal vol mogen lopen, weten we niet; of dat nu vlak voor de zomer al het geval is, valt te bezien. Maar je zou zeggen: probeer toch vooral deze groep kerkleden als één van de eerste groepen weer te binden en te bereken. Laat de zondag voor hen weer even helemaal anders zijn: geen digitale vormen, daar hebben ze in opleiding en werk al voldoende mee te maken. Maar gewoon in het kerkgebouw.

Pastoraat en corona

En laten we hier ook vooral het pastoraat niet vergeten. Uit het CONTOC (*Church online in times of Corona*)-onderzoek waar ik het afgelopen jaar aan heb meegewerkt,³ blijkt dat predikanten zich veel meer in hun liturgische dan in hun pastorale rol konden laten zien tijdens de coronacrisis. Het verschil tussen beide kernen van het predikantschap kon zo mogelijk niet groter zijn. In de liturgie is de presentie van de predikant tijdens de coronacrisis vanwege de cameraregie toegenomen. De camera bepaalt wat de kerkganger thuis te zien krijgt. Het verschil met de kerkgang is groot: in de bank of op de stoel in de kerkruijmt kijk je om je heen en zie je medegemeenteleden. De zichtbare, samengekomen gemeente als gestalte van het lichaam van Christus. In gestreamde diensten is alleen de predikant zichtbaar. Dat geeft een sterkere presentie van het ambt in de diensten. Voor het pastoraat is het tegenovergestelde het geval. De fysieke afstand en de beperkingen van bezoekers in huis maakten huisbezoek haast onmogelijk, en de stap van het gemeentelid om contact met de predikant te zoeken werd gehinderd. Predikanten hebben grote hinder ervaren om hun pastorale rol goed in te vullen, al werd er volop geschakeld naar pastoraat per e-mail en met name per telefoon.

In mijn werk als docent had dat tot gevolg dat ik voor het eerst serieus met studenten heb gesproken over telefoonpastoraat en hebben zij op hun stageplekken daar ook mee geoefend. De uitdagingen geven ook nieuwe inzichten, bijvoorbeeld dat sommige mensen door de telefoon gemakkelijker spreken. Een predikant die ik sprak vertelde dat er ineens contact was met een gemeentelid met wie het altijd toch wat moeilijk praten was; alsof het ontbreken van oogcontact en fysieke aanwezigheid ook een eigen vrijheid geeft. Misschien dat dat ook verklaart waarom in de oude biechtstoelen de priester en de biechteling elkaar niet zomaar zien, om 'onzichtbaar' over de diepe dingen van leven en geloof te spreken.

Of het lukte om de pastorale rol goed in te vullen leek overigens samen te hangen met de digitale vaardigheid van pastores. Dit inzicht komt vooral voort uit vergelijking met andere landen, zo blijkt uit vergelijkende onderzoeksresultaten. Dat betekent dat wie vaker professioneel en privé gebruikmaakt van digitale middelen, zoals WhatsApp en sociale media, sneller kon schakelen om de pastorale zorg anders in te vullen. Het laat maar zien dat je een beetje bij moet blijven met (technische) ontwikkelingen; het geeft vaardigheden die zomaar ineens van pas kunnen komen.

Ik kom nog even terug op de bevindingen van het EO/ND-onderzoek en

3 <https://contoc.org/de/contoc/>.

de aandacht die 18-35-jarigen vragen: zij zijn een kwetsbare groep als het gaat om de verbinding met kerk en gemeente. Het is opvallend dat juist deze groep aangeeft minder pastoraal contact met de kerk te hebben gehad tijdens de coronaperiode en waar er wel contact was, moest het vooral bij henzelf vandaan komen. Het toont het belang aan van pastoraat, ambtelijk, maar ook 'onderling pastoraat'. Meer dan alleen 'wat aandacht' - al moet dat nooit onderschat worden - gaat het erom elkaar in het oog te houden en het geloofsgesprek te blijven voeren. Want, wat doet zo'n pandemie met je als je studeert of net aan je eerste baan bezig bent? Welke impact heeft dat op je christelijk leven? Wat betekent eenzaamheid voor je geloof?

Deze waarneming bevestigt dat het vakgebied van het pastoraat nieuwe wegen moet inslaan; beter gezegd: dat het vakgebied oude praktijken opnieuw moet ontdekken en waarderen. In de Angelsaksische literatuur is al wat langer het gesprek gaande of de wending naar therapie en hermeneutiek in het pastoraat niet vraagt om een herwaardering van klassieke vormen van pastoraat? Het is goed dat predikanten er zijn voor mensen in kritieke situaties in hun leven, dat er ondersteuning wordt geboden vanuit het geloof en dat de kerk daarin een (vaak aanvullende) hulpverlenende rol speelt. Toch vragen auteurs als Andrew Purves en Thomas Oden ook aandacht voor de eigen pastorale intentie van het christelijk geloof: mensen begeleiden in hun relatie met God. Purves zegt zelfs dat 'every function of a pastor must be held accountable to the salvation that is given in Jesus Christ'.⁴ Voor het vakgebied brengt dat ook een nieuwe oriëntatie naar de geschiedenis van de kerk met zich mee, waarbij de vroege kerk, de Middeleeuwen en de Reformatie opnieuw bevroegd worden op het eigene van de pastorale praktijk.

Dit laat zich denk ik overigens goed verbinden met de aandacht die met name in de Duitstalige literatuur gevraagd wordt voor pastoraat in het 'alledaagse'. Eberhard Hauschildt schreef hier al over in zijn - haast beroemd geworden - boek over het 'verjaardagspastoraat'.⁵ Het gaat in het pastoraat om het alledaagse, het gewone. Niet 'omdat er iets met je is', maar omdat we allemaal Christus hebben te volgen in het gewone leven, is pastoraat van belang. De Coronapandemie heeft dat weer even goed in beeld gebracht.

Ik meen dat die verbinding tussen enerzijds aandacht voor het gewone leven en anderzijds nadruk op pastorale begeleiding in het leven met God ook aan de orde is in de gegevens die naar voren komen uit het EO/ND-onderzoek,

4 Andre Purves, *Pastoral Theology in the Classical Tradition*, Louisville, Kentucky, 2001.

5 Eberhard Hauschildt, *Alltagsseelsorge. Eine sozio-linguistische Analyse des pastoralen Geburtstagsbesuches*, Göttingen 1996.

met name bij de groep jongeren. Zouden niet juist zij geholpen zijn met meer persoonlijke aandacht voor hun geloof in relatie tot het alledaagse leven? De beweging van ‘discipelschap’, in missionaire programma’s zoals bijvoorbeeld ‘Focus’ (IZB), lijkt precies ook aan dat punt te raken. Het is voor veel mensen niet eenvoudig om hun dagelijkse bestaan in verband te brengen met God. Pastoraat zou hierin weleens een belangrijke rol kunnen spelen. Ik laat het maar even bij een korte analyse en ga voorbij aan de - terechte - praktische vragen dit mogelijk oproept: wie moet dat doen, en hebben predikanten daar tijd voor? De agenda’s zijn al overvol.

De plaatselijke gemeente post-COVID-19

Tot slot nog een paar overwegingen bij de rol van de plaatselijke gemeente. Eén van de grote verrassingen in de onderzoeken die ik de afgelopen periode zag langskomen was de nadruk op de plaatselijke gemeente.

Dat blijkt al uit de vraagstellingen. Het grote EO/ND-onderzoek heeft een sterke focus op de onderliggende vraag: wat gebeurt er met al die plaatselijke kerken? Komen mensen terug naar de diensten? En de antwoordopties vertrokken allemaal bij de (plaatselijke) gemeente waar mensen bij hoorden. Trouw aan de eigen gemeente is een belangrijke waarde. Daarmee is de kerk toch echt anders dan de markt. Er wordt nog weleens wat laatdunkend gesproken over kerkgangers en gelovigen met ‘shopgedrag’. Het beeld van ‘shoppen’ dat door Herman Paul indringend en herkenbaar naar voren is gebracht in zijn boek *Shoppen in advent. Een kleine theorie van secularisatie* (2019) wekt desondanks toch wat de suggestie dat mensen net zo gemakkelijk van kerk wisselen als van supermarkt. Als er een gelegenheid zou zijn waar dat aan het licht zou komen, dan was het het afgelopen jaar: de enige manier om kerkdiensten mee te beleven was online en de drempel lag lager dan ooit om zich (voor een tijdje) online aan te sluiten bij een andere gemeente. Toch is de trouw van mensen aan hun eigen gemeente opmerkelijk gebleken.

Dat laat zich verbinden met een bevinding uit het internationale CONTOC-onderzoek. Het blijkt dat in meerdere landen voorgangers nauwelijks aangeven dat zij in de beginperiode van de pandemie hebben samengewerkt met andere kerken en gemeenschappen om onlinediensten mogelijk te maken. Wat zich aandienende als een situatie waarin we gedwongen werden tot meer (oecumenische) samenwerking, bleek in de praktijk toch vooral te leiden tot lokale investeringen en veranderingen. Daar zijn ongetwijfeld allerlei psychologische en sociologische verklaringen voor te formuleren. Theologisch moeten we het dan ook hebben over de kerk als gemeenschap van de heiligen en als lichaam van Christus. Lichaam van Christus en de gemeenschap der heiligen zijn typisch ‘katholieke’ aspecten van kerk-zijn. Toch zijn ze vooral

‘plaatselijk’ verankerd: het gaat om gewone mensen en kerkelijke gemeenten die ‘ergens’ samenkomen, elkaar ontmoeten, het Woord horen, brood en wijn delen, en in gebrokenheid iets zichtbaar laten zijn het Koninkrijk van God. Als dat allemaal virtueel wordt, zou je kunnen denken: we worden een wereldkerk, en als dat te groot is, een landelijke kerk. De Protestantse Kerk heeft daartoe een poging ondernomen om tijdens de eerste lockdown landelijke kerkdiensten in de kapel van het Dienstencentrum te houden. Toch hebben de meeste kerken zo snel mogelijk hun eigen diensten hervat. Het besef dat je samen kerk bent, op deze plaats, met deze mensen, met de eigen liturgie, de voorganger die je pastor, en het gebouw waarin gedoopt wordt en avondmaal wordt gevierd - dat lokale besef is niet door de digitalisering verdwenen. De digitalisering heeft (nog) geen globale, wereldwijde kerk gebracht, al is dat technisch mogelijk.

En ondertussen is er dus plaatselijk ook veel gebeurd en de vraag of de veranderingen blijven zal ons de komende maanden nog wel bezig gaan houden. In één van de onderzoeken waar ik het afgelopen jaar aan heb meegewerkt kwam een interessante opmerking langs van een predikant die de digitale kerkdienst benoemde als ‘virtuele pilaar’. Zoals je in een oud kerkgebouw ongezien kunt binnenlopen, de dienst ‘achter een pilaar’ kunt meemaken en ongezien weer kunt vertrekken - zo biedt de onlinekerkdienst mensen de mogelijkheden om ‘in de voorhof’ mee te doen, zonder zich gedwongen te voelen tot allerlei verbindingen en aanspraken. De onlineomgeving biedt anonimiteit, om kennis te maken met het christelijk geloof en met wat in kerken naar voren wordt gebracht, zonder dat het tot iets verplicht. De ongedwongen, laagdrempelige kennismaking met geloof of het er-zijn en mee kunnen doen, zonder dat je iets verder ‘moet’.

De vraag of de online inzet rond kerkdiensten als vernieuwing zal meegaan in het post-coronatijdperk zal per kerk en per gemeente beantwoord moeten worden. Wat wel opvalt is dat kerken in korte tijd een inhaalslag hebben gemaakt ten opzichte van grote evangelische kerken die al veel langer aan livestreaming van kerkdiensten deden. Het vraagt bij kerken om een nieuw type vrijwilliger (‘beamteam’ of ‘techniektteam’) en niet zelden krijgen jongeren een vitale rol in het mogelijk maken van kerkdiensten. En daar komt de klassieke ‘kerktelefoonluisteraar’ bij: die is het afgelopen jaar de norm geworden. Hopelijk blijft de luisteraar (of: kijker) thuis goed in beeld bij kerken. Niet aan de rand, maar gewoon als een manier om toch volwaardig betrokken te zijn bij de gemeente als lichaam van Christus.

Dat het lichaam van Christus ook een virtuele realiteit is, hoeft niet te bevreemden. Zowel de katholieke als de geformeerde traditie kent een genuanceerde ecclesiologische verbinding tussen het zichtbare en lichamelijk aan-

wezige enerzijds en de realiteit van het niet-zichtbare en niet-lichamelijke anderzijds. In de katholieke theologie gaat het dan om de eenheid van de voorbede door (gestorven) heiligen en de voorbede door de levenden. In de gereformeerde theologie gaat het om de verbinding tussen de strijdende en de triomferende kerk. Die ecclesiologische figuren moeten het toch mogelijk maken om virtueel en fysiek kerk-zijn niet tegen elkaar uit te spelen en ook na COVID-19 met elkaar in verband te blijven brengen.

Personalia

Op 8 december 2020 nam dr. Theo Witkamp afscheid van de PThU. Velen kennen dr. Witkamp van zijn werk aan het Seminarium van de PThU - tegenwoordig: het Centrum voor Beroepsvorming en Spiritualiteit. Hij was veelal te vinden op (Nieuw) Hydepark in Doorn en bijna elke startende predikant in de Protestantse Kerk heeft hem wel meegemaakt tijdens nascholingscursussen en supervisiegroepen.

Wat betreft de promoties valt het volgende te melden. Op 4 december 2020 verdedigde Trimargono Ebenheser aan de PThU zijn proefschrift *Interfaith Marriage. A Study of Contextual Church Polity in the Religiously Plural Context of Indonesia*. Het proefschrift kwam tot stand onder begeleiding van L.J. Koffeman, emeritus hoogleraar kerkrecht (PThU) en E.G. Singgih (UKDW, Indonesië).

Op 18 januari promoveerde Inge Schipper bij prof. M.G.K. van Veen aan de VU op het proefschrift 'Across the Borders of Belief. Netherlandish Reformed Migrants and Confessional Boundaries in the Duchy of Cleves, c. 1550-1600'. Bijzonder detail was dat de promovenda deelnam aan de onlinepromotie vanuit de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten aan de Boezemsingel te Rotterdam.

Op 5 februari vond de promotie plaats van Joohyun Hong aan de TUA. De titel van het proefschrift luidt: *Caspar Sibelius and His Journal on the Synod of Dordt, 1618-1619: Transcription, Translation, and Systematic Analysis of His Journal*. Promotor was H.J. Selderhuis.

Eveneens aan de TUA promoveerde op 26 februari Audy Santoso op een studie naar een gereformeerde evaluatie van het begrip 'vergoddelijking' in het denken van de theoloog Robert Jenson (1930-2017) in een vergelijking met Calvijn: *Union with God: An Assessment of Deification in the Theologies of Robert Jenson and John Calvin*. Promotor was A. Huijgen.

19 maart stond de promotie van Arco den Heijer in de agenda van de TUK. Het proefschrift is geschreven onder begeleiding van P.H.R. van Houwelingen en B.J. Koet (Tilburg School of Catholic Theology) en heeft de titel *Portraits of Paul's Performance as Public Messenger in the Book of Acts*.

Dr. C. van den Broeke is per 4 februari 2021 benoemd aan TUK als buitengewoon hoogleraar Rechtstheologie en kerkrecht. Leon van den Broeke is al sinds 2016 verbonden aan de TUK als docent kerkrecht en als directeur van het Deddens Kerkrecht Centrum. Hij is ook verbonden aan de faculteit Religie en Theologie van de VU. Met deze benoeming en de nieuwe bijzonder hoogleraar Kerk en recht, dr. W.A. Zondag aan de TUA (met de op het moment van schrijven verwachte inauguratie op D.V. 23 april), mag kerkrecht zich verheugen in vernieuwde academische belangstelling. De vernieuwing zit toch zeker ook in de explicete verbinding die beide leerstoelen leggen met rechtstheologie en vraagstukken op het snijvlak van kerk en samenleving.